

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ στις πηγές της υστερορωμαϊκής περιόδου¹

● Της Δρος Φωτεινής Νταντάλια - Δράκου
Αρχαιολόγου - Νομοσιολόγου

Η επιλογή των πηγών που παρατίθενται βασίστηκε στην αναζήτηση έκφρασης του χριστιανικού στοιχείου, όπως και των θρησκευτικών και πολιτικών προθέσεων του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Για μια ολοκληρωμένη εικόνα της προσωπικότητας του αυτοκράτορα και του χαρακτήρα της περιόδου του θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη και οι πολυάριθμες εκείνες πηγές, στις οποίες επικρατούν μόνο εθνικά στοιχεία. Μια αντιπαράθεση πηγών διαφορετικού χαρακτήρα θα αποκάλυπτε τις πτυχές των θρησκευτικών αντιλήψεων του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Σκοπός δεν είναι όμως η απαρίθμηση και αξιολόγηση όλων

των πηγών της περιόδου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, αλλά η κριτική εξέταση της προβληματικής που σχετίζεται με την εμφάνιση των χριστιανικών συμβόλων στη θρησκευτική και πολιτική της διάσταση και με αφετηρία τις πληροφορίες που προσφέρουν οι τόσο για την εκκλησιαστική, όσο και την θύραθεν ιστοριογραφία σημαντικές αυτές πηγές.

1. Νομισματική

Μια πρώτη έκφραση των θρησκευτικών αντιλήψεων του Μεγάλου Κωνσταντίνου συναντάται στο χώρο της νομισματικής. Ένα αργυρό μετάλλιο από το Ticinum² (Εικ. 1), το οποίο εκδόθηκε με

¹ Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος ενός έργου της συγγραφέως με θέμα: Η ιστορία της Κωνσταντινούπολης και των αυτοκρατόρων της μέσα από τις νομισματικές πηγές της υστερορωμαϊκής περιόδου. Το έργο συγχρηματοδοτείται 75% της Δημόσιας Δαπάνης από την Ευρωπαϊκή Ένωση - Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% της Δημόσιας Δαπάνης από το Ελληνικό Δημόσιο - Υπουργείο Ανάπτυξης - Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας και από τον Ιδιωτικό Τομέα στο πλαίσιο του Μέτρου 8.3 του Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα - Γ' Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης.

² Βλ. Overbeck 1992, *Ap. Kat.* 12 - Alföldi, A.: *On the Foundation of Constantinople. A few Notes*, *JRS* 37, 1947, σελ. 10-16, πιν. I, 6 - Alföldi 1963, πιν. IV, αρ. 61. Πρόκειται για μια περίοδο που ο συμβολισμός

της νίκης συναντάται πρώτα στο πλαίσιο της νομισματικής και αποδίδεται με το Χριστόγραμμα. Αυτό το σύμβολο αποτέλεσε το έμβλημα του στρατού του Μεγάλου Κωνσταντίνου εναντίον του Μαξεντίου στην Μουλβία γέφυρα. Βλ. Lactantius, *De mortibus persecutorum* 44, 5: "Commonitus est in quiete Constantinus, ut caeleste signum Dei notaret in scutis atque ita proelium committeret. Facit, ut iussus est, et transversa X littera, summo capite circumflexo, Christum in scutis notat" - Eusebius, *Vita Constantini I*, 28-31 - Thümmel 1998, σελ. 156 f, 158 f - Christophilopoulou 1993, σελ. 131 - Kuhoff, W.: *Ein Mythos in der römischen Geschichte. Der Sieg Konstantins des Großen über Maxentius vor den Toren Roms am 28. Oktober 312 n. Chr.* Στο: Chiron 21 (1991), σελ. 127-174.

αφορμή τη νίκη του Μεγάλου Κωνσταντίνου εναντίον του Μαξεντίου στη Μουλβία γέφυρα (pons Milvius) το 312 μ.Χ.³ φέρει στον εμπροσθότυπο του ένα μικρό Χριστόγραμμα⁴. Μετά την νίκη στη Μουλβία γέφυρα είχε ιδρυθεί δίπλα στο σημαντικό νομισματοκοπείο του Μεγάλου Κωνσταντίνου στους Τρεβήρους ένα δεύτερο στο Ticinum. Μεταξύ ενός νομίσματος της Ύστιας⁵ (Εικ. 2) και του αργυρού μεταλλίου από το Ticinum παρατηρούνται ομοιότητες του οπισθότυπου, ο οποίος φέρει την παράσταση της *Adlocutio*. Τη χρονολόγηση του τύπου του χάλκινου νομίσματος από την Ύστια διευκολύνει η απεικόνιση ενός αιχμαλώτου στον οπισθότυπό του, η οποία ανάγεται χρονικά στην υποταγή της Αφρικής το καλοκαίρι του 311 μ.Χ. και προσδιορίζει έμμεσα και τον *terminus post quem* του μεταλλίου από το Ticinum. Σχετικά με το ζήτημα του τύπου έκδοσης του αργυρού μεταλλίου, το οποίο δεν φέρει ένδειξη νομισματοκοπείου στο έξεργο, παρατηρούνται τα εξής: Μια

ομίκρυνση του εμπροσθότυπου του συναντάται σε έναν σόλιδο⁶ (Εικ. 3), του οποίου ο οπισθότυπος φέρει την ένδειξη του νομισματοκοπείου SMT (για το Ticinum)⁷. Οι στιλιστικές επίσης ομοιότητες του εμπροσθότυπου πιστοποιούν το Ticinum ως το νομισματοκοπείο του αργυρού μεταλλίου, ο εμπροσθότυπος του οποίου απεικονίζει το πορτραίτο του Μεγάλου Κωνσταντίνου σε προφίλ τριών τετάρτων με την επιγραφή IMP(erator) CONSTANTINVS P(ius) F(elix) AVG(ustus). Στο κράνος του αυτοκράτορα παρατηρείται ένα μικρό Χριστόγραμμα⁸, το οποίο θεωρείται ως η πρώτη αναπαράσταση χριστιανικού μοτίβου στο χώρο της νομισματικής. Στον εμπροσθότυπο επίσης του ίδιου μεταλλίου απεικονίζεται πάνω στην ασπίδα⁹ του Μεγάλου Κωνσταντίνου και μια σκηνή ιστορικού περιεχομένου. Εκεί παριστάνεται η Λύκαινα του Καπιτωλίου με τον Ρωμύλο και τον Ρέμο. Από την πίσω πλευρά της ασπίδας αναδύεται ένα σκήπτρο¹⁰, για την σημασία του οποίου υπάρχουν στην έρευνα ποικίλες απόψεις¹¹.

Οι παραστάσεις στον εμπροσθότυπο του αργυρού μεταλλίου αποτελούν, σύμφωνα με τον Overbeck¹², ένα μίγμα από «*naturgetreuer Detailswiedergabe*» και «*abstrakter Symbolik*» και εκφράζουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Το μικρό Χριστόγραμμα αντικατοπτρίζει το όραμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου πριν από τη μάχη στη Μουλβία γέφυρα. Κατά τον Λακτάντιο ο αυτοκράτορας εκτέλεσε την εντολή του Θεού, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να χαραχθεί στις ασπίδες των στρατιωτών του πριν την έναρξη της μάχης το Χριστόγραμμα¹³.

³ Σχετικά με την χρονολόγηση του αργυρού μεταλλίου βλ. RIC VII, σελ. 364, αρ. 36, πιν. 9. Βλ. επίσης Kraft 1954/1955 - Barceló, P.: *Trajan, Maxentius und Constantin. Ein Beitrag zur Deutung des Jahres 312*. Στο: Boreas 14-15 (1991-1992), σελ. 145-156 - Cullhed, M.: *Conservator urbis suae. Studies in the politics and propaganda of the emperor Maxentius*, Stockholm 1994. Για την αξιολόγηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την νίκη του Μεγάλου Κωνσταντίνου εναντίον του Μαξεντίου στην Μουλβία γέφυρα βλ. Piepenbring 2002, σελ. 41.

⁴ Βλ. Overbeck 1992, αρ. 12 - Thümmel 1998, σελ. 165-169. Γνωστά είναι τρία μέταλλα, εκ των οποίων ένα απεικονίζει ο Kraft 1954/1955, 151. Για τις παραστάσεις του Χριστογράμματος σε νομίσματα βλ. επίσης Garbsch - Overbeck 1989, III κ.ε.

⁵ Alföldi 1963, πιν. IV, εικ. 58, 59.

⁶ Alföldi 1963, Αρ. Κατ. 652, πιν. 5, εικ. 62.

⁷ Alföldi 1963, Αρ. Κατ. 657, πιν. 5, εικ. 78. Αυτή η παράσταση οπισθότυπου συναντάται σε έναν Solidus από το Ticinum που απεικονίζει στον εμπροσθότυπο το πορτραίτο του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

⁸ Folles από την Siscia από το έτος 319 μ.Χ. απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο πάνω στο κράνος του αυτοκράτορα ένα Χριστόγραμμα. Η επιγραφή του οπισθότυπου είναι IMP CONSTA-NTINVS AVG. Στον οπισθότυπο αποδίδονται δύο Victorien με μια ασπίδα Vota με την ένδειξη VOT / PR. Η επιγραφή οπισθότυπου είναι VICTORIAE LAETAE

PRINC PERP (RIC VII, σελ. 433, αρ. 61, πιν. 13). Το Χριστόγραμμα απεικονίζεται στον πολύτιμο λίθο του διαδήματος του Κωνσταντίνου Β' στον εμπροσθότυπο ενός χρυσού μεταλλίου που αποδίδει στον οπισθότυπο την ένθρονη Κωνσταντινούπολη. Βλ. Alföldi 1999, σελ. 191-192, εικ. 240. Άλλες εκδόσεις αποδίδουν το Χριστόγραμμα όχι μόνο στο κράνος του αυτοκράτορα αλλά και στην ασπίδα του. Στον εμπροσθότυπο ενός χάλκινου μεταλλίου για παράδειγμα από την Trier από το 322/323 μ.Χ. απεικονίζεται το πορτραίτο του Κρίσπου με την επιγραφή IVL CRISPVS NOB CAES. Πάνω σε μια σπίδα συναντάται το Χριστόγραμμα. Βλ. RIC VII, σελ. 197, αρ. 372, υποσ. 372.

⁹ Σχετικά με την ασπίδα βλ. Vermeule, C.: *The imperial shield as a mirror of Roman art on medallions and coins*. Reprinted from *Scripta Nummaria Romana, Essays presented to Humphrey Sutherland*, London 1979, σελ. 177-185, πιν. 19-21.

¹⁰ Σχετικά με το σκήπτρο με σταυρό βλ. Alföldi 1963, σελ. 146-153.

¹¹ Βλ. Alföldi 1963, σελ. 146-153 - Thümmel 1998, 168, σημ. 103.

¹² Overbeck 1992, σελ. 133 - Thümmel 1998, σελ. 165-169.

¹³ Lactantius, *De mortibus persecutorum* 44, 5: 'Commonitus est in quiete Constantinus, ut caeleste signum Dei notaret in scutis atque ita proelium committeret. Facit, ut iussus est, et transversa X littera, summo capite circumflexo, Christum in scutis notat'.

Ο Ευσέβιος¹⁴ παραθέτει τα οράματα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, εκ των οποίων το πρώτο του φανέρωσε έναν σταυρό με την επιγραφή «εν τούτω νίκα» και το δεύτερο τον Χριστό, υποδεικνύοντάς του το έμβλημα του σταυρού με το Χριστόγραμμα¹⁵. Το περιεχόμενο του χριστιανικού αυτού εμβλήματος στον εμπροσθότυπο του αργυρού μεταλλίου έρχεται σε αντίθεση τόσο με το περιεχόμενο της απεικόνισης της Λύκαινας και των διδύμων πάνω στην ασπίδα του αυτοκράτορα, όσο και με τη σκηνή του οπισθότυπου. Εκεί βλέπουμε τον περικυκλωμένο από τους στρατιώτες του Μεγάλο Κωνσταντίνο, ο οποίος υψώνει το δεξί του χέρι και με το αριστερό κρατά ένα τρόπαιο. Ο αυτοκράτορας στέφεται επιπλέον από την προσωποποίηση της νίκης, τη Victoria. Η επιγραφή του οπισθότυπου SALVS REI PVBLICAE εκφράζει τη σωτηρία της αυτοκρατορίας, η οποία επήλθε με τη νίκη του Μεγάλου Κωνσταντίνου εναντίον του Μαξέντιου¹⁶. Ως σύμβολο της αυτοκρατορικής νίκης συνοδεύει επίσης η Victoria τον έφιππο αυτοκράτορα και στον οπισθότυπο ενός χρυσού μεταλλίου που εκδόθηκε στο Ticinum με αφορμή τη συνάντηση του Μεγάλου Κωνσταντίνου με τον Λικίνιο στο Μεδιόλανο στις αρχές του 313 μ.Χ.¹⁷. Ο εμπροσθότυπος του χρυσού μεταλλίου απεικονίζει την προτομή του αυτοκράτορα και του Sol¹⁸, ο οποίος ενδεχομένως δηλώνει τάσεις μονοθεϊσμού, αλλά δεν σχετίζεται με το έστω και αμυδρά αποτυπωμένο χριστιανικό περιεχόμενο στον εμπροσθότυπο του αργυρού μεταλλίου από το Ticinum.

Στον εμπροσθότυπο φόλλεων από τη Siscia που χρονολογούνται το 319 μ.Χ. απεικονίζεται επίσης πάνω στο κράνος του αυτοκράτορα ένα

Χριστόγραμμα. Η επιγραφή είναι IMP CONSTANTINVS AVG. Τον οπισθότυπο κοσμούν δύο Victorien που κρατούν μια ασπίδα, πάνω στην οποία είναι χαραγμένο το VOT/PR. Η επιγραφή είναι VICTORIAE LAETAE PRINC PERP¹⁹. Όχι μόνο πάνω στο κράνος του αυτοκράτορα, όπως στα νομίσματα και μετάλλια που μελετήθηκαν, αλλά και στην ασπίδα του αποδίδεται επίσης το Χριστόγραμμα. Ο οπισθότυπος ενός χάλκινου νομίσματος από τους Τρεβήρους που χρονολογείται το 322/323 μ.Χ. φέρει το πορτραίτο του Κρίσπου με την επιγραφή IVL CRISPVVS NOB CAES. Πάνω στην ασπίδα διακρίνεται το Χριστόγραμμα²⁰.

Παραμένοντας στο χώρο της νομισματικής αξίζει να αναφερθούν και άλλα νομίσματα της περιόδου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, τα οποία φέρουν χριστιανικά σύμβολα και μπορούν επίσης να ενταχθούν στο πλαίσιο στρατιωτικών διενέξεων. Πρόκειται για τα νομίσματα του τύπου SPES PVBLIC²¹ (Εικ. 4), τον οπισθότυπο των οποίων κοσμεί ένα λάβαρο που καθλώνει τον εχθρό που απεικονίζεται υπό μορφή όφεως. Ο Overbeck²² παραθέτει ακόμα ένα παράδειγμα τέτοιας αναπαράστασης όφεως, ο οποίος αποδίδεται με ανθρώπινη κεφαλή σε μια σφραγίδα του 4ου αι. μ.Χ. Πάνω του στέκεται ένας στρατιώτης που στρέφει το Χριστόγραμμα εναντίον του. Στο πάνω μέρος του λαβάρου στα νομίσματα του τύπου SPES PVBLIC διακρίνονται τρία μετάλλια που παριστάνουν τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, τον Κωνσταντίνο Β' και τον Κωνσταντίνο Β'²³. Ο Κρίσπος δεν εμφανίζεται πια. Αυτό αποτελεί, σύμφω-

Εικ. 4

¹⁴ Eusebius von Caesarea, *Kirchengeschichte*, Kraft, H. (Hrsg. und eingeleitet), Häuser, Ph. (Übers.), Gärtner, H. A. (durchges.), 5. unveränd. Aufl. (unveränd. Nachdr. der 3. Aufl., 1989), Darmstadt 2006, I, 28-31.

¹⁵ Christophorou 1993, σελ. 131.

¹⁶ Σχετικά με την επεξήγηση του οπισθότυπου βλ. Alföldi 1999, σελ. 172-173.

¹⁷ Christophorou 1993, σελ. 132.

¹⁸ Βλ. Piepenbring 2002, sel. 37-42.

¹⁹ RIC VII, 433, αρ. 61, πιν. 13.

²⁰ RIC VII, 197, αρ. 372, υποσ. 372.

²¹ Kent, J. P. C., Overbeck, B., Stylow, A. U: *Die römische Münze*, München 1973, πιν. 139, αρ. 653 - Overbeck 1992, εικ. 14 - Bleckmann, Br.: *Konstantin der Große*, Hamburg 1996, σελ. 61f - Claus 1996, σελ. 47. Σχετικά με την χρονολόγηση των σειρών βλ. Alföldi 1963, σελ. 102, υποσ. 2 - Alföldi 1999, σελ. 190ff.

²² Overbeck 1992, σελ. 135, αρ. 15.

²³ Ο Κρίσπος δεν απεικονίζεται στα νομίσματα. Αυτό υποδεικνύει, ότι η δυναστεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου στηρίζονταν μόνο στον Κωνστα-

ντίνο Β' και στον Κωνσταντίνο Β'.

²⁴ Kellner 1968, σελ. 89.

²⁵ Σχετικά με το λάβαρο βλ. Green, M. J., Ferguson, J.: *Constantine, sun-symbols and the Labarum*. Στο: *DUJ 49* (1987), σελ. 9-17. Για την περιγραφή του λαβάρου βλ. Eusebius, *Vita Constantini I*, 31 - Claus 1996, σελ. 47. Στην σειρά SPES PVBLIC συναντάται αυτός ο τύπος του λαβάρου.

²⁶ Σχετικά με το Χριστόγραμμα βλ. Alföldi, A.: *The Initials of Christ on the Helmet of Constantine*, *Studies in Honor of Allan Chester Johnson*, Princeton 1951, σελ. 303-311 - Bruck, G.: *Die Verwendung christlicher Symbole auf Münzen von Constantin I. bis Magnentius*. Στο: *NumZ 76* (1955), σελ. 26-32 - Bruun, P.: *The Christian Signs on the Coins of Constantine*. Στο: *Arctos 3* (1962), σελ. 5-37 - Wischmeyer, W.: *Christogramm und Stauvrogramm in den lateinischen Inschriften altkirchlicher Zeit*. Στο: *Andresen, C., Klein, G. (Hg.): Theologia Crucis - Signum Crucis (Festschrift für E. Dinkler)*, Tübingen 1979, σελ. 539-550 - Seelinger, H. R.: *Die Verwendung des Christogramms durch Konstantin im Jahre 312*. Στο: *ZKG 100* (1989), σελ. 149-168 - Overbeck 1992.

να με τον Kellner²⁴, απόδειξη του ότι «οι ελπίδες της δυναστείας βασιζόνταν μόνο στον Κωνσταντίνο Β' και τον Κωνσταντίνο Β'». Ο Ευσέβιος περιγράφει λεπτομερειακά το εικονιζόμενο λάβαρο²⁵ ως ένα στρατιωτικό έμβλημα που στεφανώνεται από το Χριστόγραμμα²⁶, το οποίο αποτελεί το σύμβολο της νίκης που κατακτήθηκε με τη βοήθεια του Θεού. Επιπλέον χαρακτηρίζει το Χριστόγραμμα ως «φυλακτήριο»²⁷ της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας²⁸. Τόσο η αναφορά του Λακτάντιου και του Ευσέβιου, όσο και το αργυρό μετάλλιο από το Ticinum αποτελούν τις σημαντικότερες πηγές για το Χριστόγραμμα. Σημαντικές είναι επίσης οι σχετικές με την εμφάνιση και διαμόρφωση αυτού του συμβόλου παρατηρήσεις του Thümmel²⁹, ο οποίος επισημαίνει, ότι το ζήτημα δεν είναι, ποιο σύμβολο χρησιμοποιήσε ο Μεγάλος Κωνσταντίνος, αλλά ποιο σύμβολο ανακάλυψε και αναρωτιέται στη συνέχεια, αν θα ανταποκρίνονταν στο στόχο του Μεγάλου Κωνσταντίνου ένα απλό σύμβολο σταυρού, το οποίο συνδέονταν με αρκετά πράγματα και ενδεχομένως είχε ποικίλες σημασίες. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται φανερή η προγραμματισμένη και όχι τυχαία επιλογή του Χριστογράμματος από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο.

Δεν είναι σίγουρο αν η παράσταση του οπισθότυπου SPES PVBLIC αναφέρεται στην άρση των δυσχερειών που δημιούργησε η υποτιθέμενη σχέση μεταξύ της Φάουστας³⁰ και του Κρίσπου³¹, στην νίκη του Μεγάλου Κωνσταντίνου κατά του Λικινίου³², στην ήττα του Αρείου ή αν απλώς συμβολίζει τη σωτηρία που επήλθε μετά την καταπολέμηση του εχθρού³³. Ο Kellner³⁴ χαρακτηρίζει τον όφι του οπισθότυπου ως τον Λικίνιο. Με τα νομίσματα αυτά εορτάζονταν προφανώς η νίκη του

Μεγάλου Κωνσταντίνου κατά του Λικινίου. Πέρα από τις προσπάθειες επεξήγησης του οπισθότυπου SPES PVBLIC, παρατηρείται, σύμφωνα με τον Thümmel, μια σποραδική εμφάνιση των χριστιανικών συμβόλων στα νομίσματα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, τα οποία, σύμφωνα με τη γνώμη του, δεν χρησιμοποιήθηκαν για να αντικατοπτρίσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του αυτοκράτορα. Οι νομισματικές πηγές υποδεικνύουν όμως το αντίθετο: Τόσο στον αγώνα του εναντίον του Μαξεντίου (312 μ.Χ.), όσο και εναντίον του Λικινίου (324 μ.Χ.) ο Μεγάλος Κωνσταντίνος προσπάθησε να ενισχύσει την ετοιμότητα των στρατιωτών του αναζητώντας την επαφή με τον Θεό των Χριστιανών και καθιερώνοντας το λάβαρο με το Χριστόγραμμα ως σύμβολο της νίκης του. Όπως τονίζει ο Gottlieb, στα πλαίσια των στρατιωτικών αυτών διενέξεων ο Θεός των Χριστιανών είχε κυρίως έναν στρατιωτικό και πολιτικό ρόλο και συνέβαλε στην κατάκτηση της νίκης, η οποία προσφέρθηκε ως θείο δώρο στον «εκλεκτό αυτοκράτορα»³⁵. Τόσο η ανέγερση των Εκκλησιών³⁶, όσο και η έκδοση νομισμάτων του τύπου SPES PVBLIC εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη του Μεγάλου Κωνσταντίνου απέναντι στο Θεό των Χριστιανών και αποτελούσαν αποδείξεις της πίστης του³⁷.

Θα πρέπει να αναφερθεί, ότι το λάβαρο απεικονίζεται σε νομίσματα και μετά το τέλος του Μεγάλου Κωνσταντίνου, όπως σε αυτά που εξέδωσε ο Βετράνιος για τον Κωνσταντίνο Β'. Νομίσματα του Βετράνιου που εκδόθηκαν στην Siscia αναφέρονται στο όραμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου του έτους 312 μ.Χ. και απεικονίζουν στον οπισθότυπο τον αυτοκράτορα με το λάβαρο, ο οποίος στέφεται από την Victoria. Η επιγραφή είναι HOG SIGNO

²⁷ Eusebius, *Vita Constantini I*, 40, 1.

²⁸ Βλ. Clauss 1996, σελ. 47. Για τις απεικονίσεις του λαβάρου μετά την περίοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου βλ. Overbeck 1992, αρ. 16-22.

²⁹ Thümmel 1998, σελ. 154 ff.

³⁰ Βλ. Drijvers, J. W.: *Flavia Maxima Fausta. Some remarks*. Στο: *Historia* 41 (1992), σελ. 500-506 - Marasco, G.: *Costantino e le uccisioni di Crispo e Fausta (326 d.C.)*. Στο: *Rivista di Filologia e di Istruzione classica* 121 (1993), σελ. 297-317.

³¹ Kellner 1968, σελ. 88.

³² Eusebius, *Vita Constantini II*, 16.

³³ Eusebius, *Vita Constantini III*, 3.

³⁴ Kellner 1968, σελ. 89.

³⁵ Thümmel 1998, σελ. 152f, υποσ. 51. Η παράσταση του καρφόματος του φιδιού μπορεί να ερμηνευτεί ως η νίκη των Χριστιανών εναντίον των εθνικών. Σχετικά με την επεξήγηση της απεικόνισης ο Overbeck 1992, σελ. 135 επισημαίνει τα εξής: „Constantins Sieg von 324 konnte dann als Sieg der Kirche über den alten Staatskult im Osten gelten, ein Sieg, der mit Hilfe des christlichen Gottes, nicht des Sol als Lichtgottheit

heidnischer Tradition erzwungen wurde“. Πρόκειται για εκδόσεις νίκης που, όπως επισημάνει ο Brederkamp, H.: *Kunst als Medium sozialer Konflikte. Bilderkämpfe von der Spätantike bis zur Hussitenrevolution*, Frankfurt am Main 1975, σελ. 29 δεν απέδιδαν την πραγματική σχέση μεταξύ Χριστιανών και εθνικών. Μετά από αυτές τις εκδόσεις ο χριστιανικός συμβολισμός συναντάται μετά από το 345 μ.Χ. Νομίσματα με FEL TEMP REPARATIO απεικονίζουν τον χριστιανό αυτοκράτορα με το λάβαρο.

³⁶ O Clauss 1997, σελ. 286 f χαρακτηρίζει τις εκκλησίες που χρηματοδότησε ο Μεγάλος Κωνσταντίνος ως “ein Gebot der Staatsraison”. Για τον Deckers 1992, σελ. 361f αυτά τα οικοδομήματα αποτελούν “materielle Zeugen dieses inneren Wandels, wie das in eindrucksvoller Weise imperialisierte Christusbild in Apsiden derartiger Bauten”.

³⁷ O Grünwald, Th.: *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart 1990, αρ. 151, 155, 157-159, 162, 494 συμπεριέλαβε στον κατάλογο του επιγραφές που δίπλα από το όνομα του αυτοκράτορα απεικόνιζαν ένα Χριστόγραμμα.

VICTOR ERIS³⁸ (Eικ. 5). Ο αυτοκράτορας με το λάβαρο απεικονίζεται και σε νομίσματα με την επιγραφή FEL TEMP REPARATIO, των οποίων οι οπισθότυποι εξιστορούν τις πράξεις των αυτοκρατόρων Κώνσταντα και Κωνσταντίου Β'. Νομίσματα αυτής της σειράς με το Χριστόγραμμα, τα οποία εκδόθηκαν στους Τρεβήρους, αναφέρονται για παράδειγμα στην εκστρατεία του Κώνσταντα στην Βρετανία το 342/343 μ.Χ.³⁹ (Eικ. 6). Στην περίοδο του Κωνσταντίου Β'⁴⁰, του Θεοδοσίου Α' (Eικ. 7)⁴¹ και του Μαξίμου (Eικ. 8)⁴² συναντάται σε νομίσματα όμοια παράσταση. Το Χριστόγραμμα με το Α και το Ω⁴³ καταλαμβάνει όλο τον οπισθότυπο σε νομίσματα του Μαγνεντίου από το 350 μέχρι το 353 μ.Χ. με την επιγραφή SALVS DD(ominorum) NN(ostorum) AVG(usti) ET CAES(aris)⁴⁴ (Eικ. 9). Για την κατανόηση του μηνύματος των νομισμάτων του Μαγνεντίου είναι απαραίτητη η μελέτη μιας παράστασης ενός νομίσματος του Κώνσταντα. Πρόκειται για τον οπισθότυπο ενός νομίσματος από το 348-350 μ.Χ. που απεικονίζει τέσσερα τρόπαια. Τα δυο μεσαία περιλαμβάνουν τα γράμματα Α και Ω, σύμβολα της θείας φύσης του Χριστού και στο μέσον πάνω από αυτά το Χριστόγραμμα⁴⁵. Το μήνυμα αυτών των γραμμάτων δεν αναγνωρίζονταν εκείνη την περίοδο στην Ανατολή, ενώ στην Δύση ο Κώνσταντας έπεισε τους παραλήπτες με την δυτική επιχειρηματολογία του για το χριστιανικό χάρισμα του δυτικού αυτοκράτορα⁴⁶. Ο Μαγνέντιος με νομίσματα που έμοιαζαν με τα αντίστοιχα του Κώνσταντα υποδείκνυε, ότι κατεί-

χε από τον Θεό και τον Χριστό το ανώτατο χάρισμα. Απέναντι του τοποθετούνται ο Κωνσταντίου Β' και ο Βετράνιος που διεκδικούσαν το χάρισμα της εξουσίας από τον Χριστό. Πρόκειται για το αίτημα της αιώνιας εξουσίας, ενώ η εθνική ιδέα της aeternitas εκχριστιανίζεται και αποτελεί περισσότερο μια επιθυμία παρά ένα πολιτικό επιχείρημα. Μετά τη νίκη του Κωνσταντίου Β' εναντίον του Μαγνεντίου εκδόθηκαν επίσης για τον πρώτο το 353 μ.Χ. νομίσματα με όμοιο οπισθότυπο και την επιγραφή SALVS AVG NOSTRI⁴⁷ (Eικ. 10). Το Χριστόγραμμα απεικονίζεται στην περίπτωση αυτή και σε νομίσματα του Κωνσταντίου Β' για να δηλώσει, ότι ο αληθινός Θεός δεν βοηθά τον σφετεριστή του θρόνου Μαγνέντιο, αλλά τον νόμιμο αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β'. Το Χριστόγραμμα αποτελεί κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου και σύμβολο όχι μόνο δικό του, αλλά ολόκληρης της δυναστείας του⁴⁸.

Παρατίθενται ακόμη δύο παραδείγματα από τον χώρο της νομισματικής που εκφράζουν τη σχέση Θεού και αυτοκράτορα. Πρόκειται για ένα χρυσό μετάλλιο του Μεγάλου Κωνσταντίνου που εκδόθηκε το 330 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη με αφορμή τα εγκαίνια της νέας πρωτεύουσας. Ο οπισθότυπός του με την επιγραφή GAVDIVM ROMANORVM απεικονίζει τον Μεγάλο Κωνσταντίνο πλαισιωμένο από τον Κωνσταντίου Β' και

³⁸ Overbeck 1992, εικ. 16 - RIC VIII, σελ. 369, αρ. 286.

³⁹ Overbeck 1992, εικ. 17 - RIC VIII, σελ. 153, αρ. 219.

⁴⁰ RIC VIII, σελ. 150, αρ. 171 (Trier).

⁴¹ Overbeck 1992, εικ. 19 - Garbsch-Overbeck 1989, αρ. 153.

⁴² Overbeck 1992, εικ. 20 - Garbsch-Overbeck 1989, αρ. 154.

⁴³ Overbeck 1992, σελ. 136.

⁴⁴ Overbeck 1992, σελ. 21 - RIC VIII, σελ. 163, αρ. 318.

⁴⁵ Alföldi 1999, σελ. 192, εικ. 241.

⁴⁶ Alföldi 1999, σελ. 195.

⁴⁷ Overbeck 1992, εικ. 22 - RIC VIII, σελ. 165, αρ. 332. Το Χριστόγραμμα απεικονίζεται και σε νομίσματα της Ευδοξίας. Βλ. Overbeck 1992, σελ. 136, αρ. 23.

⁴⁸ Kellner 1968, σελ. 101 - Hahn, W.: Im Zeichen Christi. Römische Münzen der constantinischen Ära. Στο: Universität Wien, Institut für Numismatik, Mitteilungsblatt, Band 19 (1999-2000), σελ. 5-22.

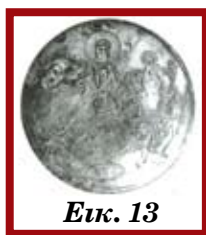
⁴⁹ RIC II, σελ. 576, αρ. 42 (Κωνσταντινούπολη).

⁵⁰ Alföldi 1963, Αρ. Κατ. 148, πιν. 15, εικ. 214.

⁵¹ RIC VIII, σελ. 143, αρ. 44 (Trier).

τον Κωνσταντίνο Β'. Ο αυτοκράτορας στέφεται με ένα διάδημα από το Θεό, ενώ οι υιοί του στέφονται από τις αλληγορικές μορφές της Victoria και της Virtus αντίστοιχα⁴⁹ (Εικ. 11)⁵⁰. Η σχέση Θεού και αυτοκράτορα αποδίδεται επίσης στην παράσταση του οπισθότυπου χάλκινων νομισμάτων, τα οποία έχουν ως θέμα την αποθέωση του Μεγάλου Κωνσταντίνου και απεικονίζουν τον αυτοκράτορα πάνω στη Quadriga. Τον Μεγάλο Κωνσταντίνο υποδέχεται ο Θεός, το χέρι του οποίου διακρίνεται στο πάνω μέρος του οπισθότυπου⁵¹ (Εικ. 12)⁵². Ο ρόλος του αυτοκράτορα στην θρησκεία και στην άσκηση της λατρείας δεν άλλαξε στην περίοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου, μόνο η θεολογική βάση που τώρα ήταν χριστιανική⁵³. Η σχέση Θεού και αυτοκράτορα εκφράζεται επίσης με τον καλύτερο τρόπο μέσω των παραστάσεων του «αυτοκρατορικού Χριστού» σε μωσαϊκά αφίδων⁵⁴. Εκεί παρατηρείται η χρήση συμβόλων, τα οποία μέχρι τότε ανήκαν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα και της εξουσίας του, στη βάση και για την εκπλήρωση της οποίας γινόταν τώρα αισθητή η ανάγκη να συσχετιστούν με τον νέο Θεό⁵⁵.

Οι παραστάσεις των νομισμάτων και μεταλλίων της περιόδου του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των υιών του αποτελούν εύγλωττα δείγματα μιας αξιόλογης καλλιτεχνικής παραγωγής και εκφράζουν αρχικά συγκρατημένα και αργότερα συστηματικά τις νέες θρησκευτικές πεποιθήσεις και τον χαρακτήρα της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η οποία δεν παύει να συγκροτείται από ένα πλέγμα ποικίλων στοιχείων (εθνικών, αλληγορικών και χριστιανικών) που συμβιώνουν αρμονικά στην παλέτα της υστερορωμαϊκής εικονογραφίας.

Εικ. 13

2. Μικροτεχνία

Ως παράδειγμα αναφέρεται σε αυτόν τον τομέα ένα αργυρό πινάκιο από το Kertsch (Εικ. 13)⁵⁶, το οποίο ανήκει στην κατηγορία των αυτοκρατορικών δώρων⁵⁷. Το αργυρό πινάκιο κατασκευάστηκε πιθανόν στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, χρονολογείται στην περίοδο του Κωνσταντίνου Β' (337-361 μ.Χ.) και όπως παραδίδει ο Vollkommer προέρχεται από έναν νεκρικό θάλαμο στο Kertsch, ο οποίος είχε συληθεί. Ο θάλαμος περιείχε και άλλα χρυσά και αργυρά αντικείμενα. Πρόκειται για σκεύη που αποδόθηκαν σε κάποιον επιφανή πολίτη, ο οποίος τιμήθηκε με τις προσφορές αυτές για τις υπηρεσίες του από τον αυτοκράτορα. Παρόμοιες τιμητικές προσφορές βρέθηκαν και σε άλλους νεκρικούς θαλάμους στο Kertsch, γεγονός που επιβεβαιώνει την ταυτότητα των παραληπτών. Η παράσταση του αργυρού πινακίου αποδίδει τον έφιππο αυτοκράτορα⁵⁸ στεμμένο με ένα φωτοστέφανο (*Nimbus*) ως δείγμα της επουράνιας βασιλείας του και με ένα διάδημα μαργαριταριών ως ένδειξη αυτοκρατορικής τιμής. Ο αυτοκράτορας οδηγείται από την Victoria, η οποία πρεσβεύει τη νίκη και την ειρήνη. Τον αυτοκράτορα ακολουθεί ένας πολεμιστής με δόρυ και ασπίδα⁵⁹, η οποία φέρει το Χριστόγραμμα. Κανένα άλλο εικονογραφικό στοιχείο δεν αποδίδει περιεχόμενο χριστιανικού χαρακτήρα. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται γενικά σε αντικείμενα μικροτεχνίας του 4ου αι. μ.Χ., τα οποία σπάνια είναι εικονογραφημένα εξ ολοκλήρου με χριστιανικές σκηνές. Από τον 6ο αι. μ.Χ. ανήκουν κυρίως χριστιανικά σύμβολα στον διάκοσμο των πινακίων, όπως παρατηρείται σε μια αργυρή Patene του πρεσβυτέρου Paternus, η οποία προέρχεται από έναν πρώιμο βυζαντινό θησαυρό από την Perestherina και απεικονίζει το Χριστόγραμμα⁶⁰.

⁵² Overbeck 1992, εικ. 25.

⁵³ Claus 1997, σελ. 293.

⁵⁴ Brenk 1985, εικ. 15, 37 - Effenberger - Severin 1992, σελ. 31, εικ. 21.

⁵⁵ Bl. Deckers 1992, σελ. 359 f: "Es scheint aber, daß nach Kaiser Konstantin eine immer deutlichere Trennung der Darstellungsarten kaiserlicher Macht in den öffentlichen Kultbauten festzustellen ist: Eine wesentliche Aufgabe des Götterbildes in der Apsis ist die Darstellung der allgemeinen zeitlosen kaiserlich-göttlichen Macht, die gleichsam jenseits der Person des jeweiligen Amtsinhabers steht. Weniger das Individuum als vielmehr das Amt wird auf diese Weise in der Öffentlichkeit als ein heiliges dargestellt".

⁵⁶ Brown, P: Ο κόσμος της ύστερης Αρχαιότητας 150-750 μ.Χ. (The World of Late Antiquity, London 1989), Übers. von E. Stambogli, Athen 1998, εικ. 31.

⁵⁷ Σχετικά με τα σκεύη της υστερορωμαϊκής περιόδου βλ. Vollkommer 1993, σελ. 292 f.

⁵⁷ H. Alföldi 1999, σελ. 175 επισημαίνει την απεικόνιση του Κωνσταντίνου Β' ως νικητή και παραθέτει μια έκθεση του Ammianus Marcellinus (Ammianus Marcellinus, Römische Geschichte, mit einem Kommentar versehen von Seyfarth, W., Erster Teil: Buch XIV-XVII, Zweiter Teil: Buch XVIII-XXI, 6. Aufl., Berlin 1988, XVI, 10, 10) για την είσοδο του στην Ρώμη που επιβεβαιώνει την σύνδεση εικόνας και κειμένου.

⁵⁸ Σχετικά με άλλη βιβλιογραφία βλ. Vollkommer 1993, σελ. 294, Ap. Kat. 154.

Vollkommer 1993, σελ. 298, Ap. Kat. 156.

⁵⁹ Effenberger - Severin 1992, σελ. 95, Ap. Kat. 19.

⁶⁰ Effenberger - Severin 1992, σελ. 95.

⁶¹ Effenberger - Severin 1992, σελ. 29, εικ. 19.

⁶² Brenk 1985, εικ. 1, 2, 3a.

⁶³ Effenberger - Severin 1992, σελ. 29, εικ. 19.

⁶⁴ Brenk 1985, εικ. 1, 2, 3a.

Επισημαίνεται, ότι τα πρώτα χριστιανικά σύμβολα ως αναπόσπαστο μέρος της αυτοκρατορικής εικονογραφίας χρονολογούνται στην περίοδο του Κωνσταντίνου Β'. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και το ανάγλυφο μιας σαρκοφάγου⁶¹, η οποία χαρακτηρίζεται από τους Effenberger και Severin ως ενδεικτικό παράδειγμα της αλόγιστης συγχώνευσης της Αρχαιότητας με τον Χριστιανισμό⁶². Πρόκειται για ένα ανάγλυφο του τρίτου τετάρτου του 1ου αι. μ.Χ., το οποίο χρησιμοποιήθηκε εκ νέου στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Η παράσταση αποδίδει δύο Victoriae που κρατούν μια γιρλάντα, στο πάνω μέρος της οποίας απεικονίζεται ένα Χριστόγραμμα, στη θέση προφανώς ενός διαφορετικού αρχικού μοτίβου του 1ου αι. μ.Χ. Από την ενασχόληση με τις σαρκοφάγους της ύστερης αρχαιότητας προκύπτει, ότι η χρήση χριστιανικών μοτίβων παρατηρείται αρχικά στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. στην σαρκοφάγο της Κωνσταντίνης⁶³, της κόρης του Μεγάλου Κωνσταντίνου, η οποία προέρχεται από το Μαυσωλείο (Santa Constanza) στην Via Nomentana⁶⁴. Σημα-

ντική είναι η επισήμανση, ότι στην περίοδο που προηγήθηκε της κατασκευής της σαρκοφάγου της Κωνσταντίνης δεν αποδίδονται χριστιανικά μοτίβα σε αυτοκρατορικές σαρκοφάγους.

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν και τα οποία προέρχονται από τις πηγές της ύστερης αρχαιότητας αποκαλύπτουν το ρόλο των χριστιανικών συμβόλων, μέσω των οποίων διοχετεύονταν η αυτοκρατορική προπαγάνδα της δυναστείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Συμπερασματικά επισημαίνεται, ότι «πολιτική της τέχνης» διαμορφώνεται ανάλογα με τις ανάγκες της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, η οποία πάντα και κατά τον επιθυμητό τρόπο διοχετεύεται μέσω των άμεσων πηγών. Ένα πλήθος εθνικών και χριστιανικών στοιχείων ή αλληγοριών καλείται να διαιωνίσει στους νομισματικούς κυρίως θησαυρούς της ύστερης αρχαιότητας τον συντηρητισμό ενός «εθνικού παρελθόντος» και τις καινές ιδέες ενός «χριστιανικού παρόντος». ■

Πηγές

- Eusebius, *Vita Constantini*: Eusebius, *Vita Constantini*, Winkelmann, Fr. (Hg.): *Über das Leben des Kaisers Konstantin. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, Eusebius Werke, Band 1, Teil 1, 2. Aufl., Berlin 1991*
- Lactantius, *De mortibus persecutorum*: Lactantius, *Eine Auswahl aus der Epitome, De ira Dei und De mortibus persecutorum*, bearb. von Crone, G., Paderborn 1952

Πίνακας συντομογραφιών και βιβλιογραφίας

- Alföldi 1963: Alföldi, M. R.: *Die constantinische Goldprägung. Untersuchungen zu ihrer Bedeutung für Kaiserpolitik und Hofkunst*, Bonn 1963
- Alföldi 1999: Alföldi, M. R.: *Bild und Bildersprache der römischen Kaiser. Beispiele und Analysen. Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 81*, Mainz 1999
- Brenk 1985: Brenk, B.: *Spätantike und frühes Christentum. Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband 1985*
- Christophilopoulou 1993: Christophilopoulou, Ai.: *Βυζαντινή Ιστορία, Α' 324-610, 2. Aufl., Θεσσαλονίκη 1993*
- Clauss 1996: Clauss, M.: *Konstantin der Große und seine Zeit*, München 1996
- Clauss 1997: Clauss, M.: *Konstantin I. Στο: Die römischen Kaiser*, Clauss, M. (Hg.), München 1997, σελ. 282-301
- Deckers 1992: Deckers, J. G.: *Konstantin und Christus. Der Kaiserkult und die Entstehung des monumentalen Christusbildes in der Apsis. Στο: Constantino il Grande, Bonamente, G., Fusco, F. (Hg.), Band I, Macerata 1992, σελ. 357-362*
- Effenberger - Severin 1992: Effenberger, A., Severin, H.-G.: *Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Berlin, Staatliche Museen zu Berlin, Mainz 1992*
- Garbsch-Overbeck 1989: Garbsch, J., Overbeck, B.: *Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung, Band 17, München, Dannheimen, H. (Hg.), München 1989*
- Kellner 1968: Kellner, W.: *Libertas und Christogramm. Motivgeschichtliche Untersuchungen zur Münzprägung des Kaisers Magnentius*, Karlsruhe 1968
- Kraft 1954/1955: Kraft, K.: *Das Silbermedaillon Constantins des Großen mit dem Christogramm auf dem Helm*, *JbNum 5/6 (1954/1955)* και Στο: Klein, R (Hg.): *Konstantin der Große*, Darmstadt 1974, σελ. 297-344
- Overbeck 1992: Overbeck, B.: *Christliche Symbolik auf spätrömischen Münzen. Στο: Christen und Heiden in Staat und Gesellschaft des zweiten bis vierten Jahrhunderts*, Gottlieb, G., Barceló, P. (Hg.), München 1992, σελ. 131-149
- Piepenbring 2002: Piepenbring, K.: *Konstantin der Große und seine Zeit*, Darmstadt 2002
- RIC VII: Bruun, P. M.: *The Roman Imperial Coinage, Band VII, Constantin and Licinius (313-337)*, Sutherland, C. H. V., Carson, R. A. G. (Hg.), London 1966
- RIC VIII: Kent, J. P. C.: *The Roman Imperial Coinage, Band VIII, The Family of Constantin I. (337-364)*, Sutherland, C. H. V., Carson, R. A. G. (Hg.), London 1981
- Thümmel 1998: Thümmel, H. G.: *Die Wende Konstantins und die Denkmäler. Στο: Die Konstantinische Wende*, Mühlenberg, R (Hg.), Gütersloh 1998, σελ. 144-185
- Vollkommer 1993: Vollkommer, R.: *Spätantikes Silbergeschirr. Στο: Aus den Schatzkammern Eurasiens, Meisterwerke antiker Kunst*, Kunsthaus Zürich, Zürich 1993, σελ. 292-302

Άνθρωπε στάσου

*Σήμερα άνθρωπε στάσου και συλλογίσου
πού πηγαίνεις να βρεις τη λύτρωση
πού τρέχεις στην καταχνιά της απελπισίας
στάσου άνθρωπε.*

*Σήμερα μιλά ο σταυρός του Κυρίου
γι' αυτό μη φεύγεις
μη γυρίζεις τα νότια
είναι μέρα ευλαβούς περισυλλογής.*

*Γιατί ο σταυρός θα φέρει την αγαλλίαση
Μεγάλη Παρασκευή σήμερα
περυσυλλογή
ξεχωριστή μέρα της θλίψεως μας
ο Σταυρός του Κυρίου.*

*Άνθρωπε έλα
γονάτισε και ψέλλισε
δόξα τη μακροθυμία σου Κύριε...*

*Νίκη Καραγιώργη
Μεγάλη Παρασκευή πρωί
Αποκαθήλωση του Κυρίου
2 Απριλίου 2010
Λάρνακα*